

SZÁNTÓ RICHÁRD

Szerkezeti különbségek a nyugati hűbéri és a magyarországi rokoni-nemzetségi társadalomszerveződés között

BEVEZETÉS

A hazai középkortudományban elfogadott, hogy Magyarország uralkodói nyugati mintákat követve modernizálták az országot.¹ A nyugat-európai társadalmi és politikai berendezkedés egyik jelenségének, a hűbériségnek magyarországi meghonosodása régóta vitatott.² Most nem a hűbériség hazai létét vizsgálom, hanem a hűbéri és a magyarországi társadalomszerveződés bizonyos különbségeinek összefoglalása a célom, elsősorban a 13. század vonatkozásában. A vizsgálat arra a kötelék- és kapcsolatrendszerre terjed ki, amely az egyes emberek mozgásterét meghatározta.

A munka folyamán alkalmazott módszert részben Althof metodikája alapján dolgoztam ki, aki a vérségi, hatalmi és bajtársi kötelékek rendszerében követte figyelemmel az egyéni boldogulás lehetőségét a középkorban.³ Ezt úgy módosítottam, hogy az egyes ember mozgásterét meghatározó vérségi-rokoni és hűbéri kötelékrendszert vizsgáltam. Elsőként megpróbáltam megjelölni a hűbéres életét meghatározó kötelékeket, második lépésként áttekintettem, hogy ezek a kapcsolatok hogyan működtek Magyarországon, és összehasonlítottam a hűbériség vizsgálatánál kapott eredményekkel.

A hűbériség nem volt Nyugat-Európában egységes rendszer, több helyi változata is kialakult.⁴ A vizsgálat során az anglo-normann hűbériséget vettem alapul, mert véleményem szerint az észak-francia, normann alapokból kialakuló angol hűbériség volt az, amely leginkább áthatotta a társadalom kapcsolatrendszerét.

¹ Knstó Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995. 322–333., 361–369.

² Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár 1947. (a továbbiakban: Bónis 1947.) 104–110.

³ Gerd Althoff: Verwandte, Freunde und Getreue. Zum politischen Stellenwert der Gruppenbindungen im früheren Mittelalter. Darmstadt 1990.

⁴ Bónis 1947. 11.

A HÚBÉRES ÉLETÉT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

A hűbéri kapcsolat

A hűbéri társadalmakban a legerősebb kötődés a hűbérest és a hűbérurat összekötő, hűségen alapuló kapcsolat, amely által két szabad ember önként személyes és kölcsönös elkötelezettséget vállalt,⁵ és a hűbéres a személyesen teljesítendő szolgálataért birtokot kapott.⁶ A hűbérviszony generációkat kötött össze, ugyanis a *primogenitura* alapján öröklődött.⁷ Az elsőszülött apja örökébe lépve letette a hűbéresküt, és őt az ura beiktatta az atyai birtokba.⁸

A hűbéri kapcsolat dologi része

1. A hűbéres szolgálati kötelezettséggel (*servitium debitum*) terhelt hűbérbirtokot kapott, amely fedezte jövőbeni szolgálatainak költségét.⁹

2. A legidősebb fiú osztatlanul örökölte a *primogenitura* alapján a hűbérbirtokot a rá vonatkozó szolgálati kötelezettséggel és a vele járó jogokkal.¹⁰

3. A hűbéres nem rendelkezhetett szabadon a birtokával, az nem volt magántulajdon, ugyanis a hűbérurat bizonyos jogok megillették. Például a hűbérur a hűbéres halála után visszavette a hűbérbirtokot, és addig tartotta magánál, amíg megállapította, hogy ki a jogos örökös.¹¹

4. A birtokba való beiktatásra az örökösödési illeték (*relevium, relief*) kifizetése után került sor.¹² A rokonoknak nem volt joguk a birtokra, kivéve abban az

⁵ Jean Dunbabin: *France in the Making 843–1180*. Oxford 1991. 108–111.

⁶ David C. Douglas: *William the Conqueror*. Berkeley and Los Angeles 1964. (a továbbiakban: Douglas 1964.) 274–275.

⁷ Doris Mary Stenton: *English Society in the Early Middle Ages*. Harmondsworth (Middlesex) 1965. 70–72.

⁸ Bracton de legibus et consuetudinibus Angliae. Bracton on the Laws and Customs of England. Vol. II. Cambridge (Massachusetts) 1968. (a továbbiakban: Bracton 1968.) 244–245.

⁹ Douglas 1964. 273.

¹⁰ Bracton 1968. 208–222.; Douglas 1964. 275.

¹¹ Bracton 1968. 208.

¹² Uo. 244–245.

esetben, ha a birtokosnak nem voltak utódai. A hűbéresek lányai rendszerint ki voltak zárva a föld örökléséből, kivéve akkor, ha nem volt férfitestvérük.¹³

5. A hűbéresnek esetenként pénzzel is támogatnia kellett az urát (*aid, auxilium*).¹⁴

6. A hűbéres, ha nem teljesítette a szolgálati kötelezettségét, *scutagiumot* fizetett.¹⁵

A hűbérviszony személyi része

1. A hűbéresnek hadba kellett vonulnia,¹⁶ vagy ura birtokain, udvarában teljesítette szolgálatait. Ha nem az ura udvarában élt, akkor rendszeresen meg kellett jelennie ott, és peres ügyeinek jelentős része is ura bíróságának joghatósága alá tartozott.¹⁷

2. A hűbéres életében nem az említettek jelentették a legsúlyosabb személyi kötöttségeket, hanem az öröklődő személyi függés, amelyet a hűbéres magára vállalt, és az utódaira is vonatkozott. Az egyik ilyen jog a hűbérúr gyámsági joga (*custodia*) a hűbéres kiskorú árvái fölött.¹⁸ Ezt a jogot a hűbérurak esetenként pénzért eladták.¹⁹ Gyakori volt az özvegyek új házasságba kényszerítése, amit a *Magna Charta* megtiltott 1215-ben.²⁰

3. A hűbéres életében fontos esemény volt a házasság, amelybe a hűbérúr ugyancsak beleszólhatott. A halott hűbéres gyámság alatt álló kiskorú gyerekeinek kiházásítása (*maritagium*) szintén a hűbérúr joga volt.²¹

¹³ Maurice Keen: *English Society in the Later Middle Ages 1348–1500*. Harmondsworth 1990. 177–179.

¹⁴ Douglas 1964. 275.

¹⁵ Frank Stenton: *The First Century of English Feudalism 1066–1166*. Oxford 1961. 178–181.

¹⁶ Uo. 122., 131.

¹⁷ A. L. Brown: *The Governance of Late Medieval England*. London 1989. 112.

¹⁸ Bracton 1968. 250.

¹⁹ J. C. Holt: *Magna Charta*. London 1992. 53–54., 453.

²⁰ Uo. 53–55., 314.

²¹ Bracton 1968. 256.

A MAGYARORSZÁGI VÉRSÉGI-ROKONI ALAPOKON NYUGVÓ KAPCSOLATOK ÉS A HÜBÉRI KÖTELEKRENDSZER

Az a kérdés, hogy a hűbériséget alkotó szerkezeti elemek, jogok és kapcsolatok léteztek-e a középkori Magyarországon, és ha igen, akkor kinek az irányítása alatt álltak.

1. A nem vérségi-rokoni alapú, két szabad ember közötti kötelékről szólt Szent István törvénye, amely kimondta, hogy minden vitéz egy úrhoz tartozzon, de szó volt benne arról is, hogy az urak egymás vitézeit ne beszéljék rá régi uruk elhagyására, és arra, hogy új úrhoz szegődjenek.²² Ebből látható, hogy a nem vérségi kapcsolatok törekenyek voltak. A szabadok a 11–12. században nem magánföldesúri, hanem királyi igazságszolgáltatás alá tartoztak, amit az ispán képviselt.²³ A hadkötelezettség pedig nem a birtokot terhelő szolgálati kötelezettségből, hanem az egyes személyek társadalmi rangjából, jogi helyzetéből fakadt.²⁴

2. A kései Árpád-korban kialakuló familiaritás nem vérségi alapon szerveződött, nem kötött össze nemezedékeket, nem vált a *primogenitura* alapján öröklődő viszonyná, mint a hűbériség.²⁵

3. Ha választ keresünk arra a kérdésre, hogy Magyarországon mi volt az a kapcsolat, amely felbonthatatlanul erős kötelékként a társadalom mikroszféráját generációkon keresztül összetartotta úgy, ahogyan Nyugaton a hűbériség tette ezt, akkor a választ nem a familiaritás, hanem a nemzetség vizsgálata adja meg.

Karácsonyi János a nemzetségen belüli összetartás példajaként említette, hogy „... a rokon családok összetartottak, egyik a másiknak sérelmét a maga ügyévé tette, s egy jelre, ha kellett, a nemzetség összes férfiai fegyverre keltek.”²⁶ Ezt a

²² Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytar 1000–1526. évi törvénycikkek. Szerk.: Dr. Márkus Dezső. Bp. 1899. (a továbbiakban: CIH) 31. Szent István II. k. 21. fejezet.

²³ Kristó Gyula: Királyi vármegye. In: KMTL 358–359.; Engel Pál–Tringli István: Megyéspán. In: uo. 450.; Bertényi Iván: Országbíró. In: uo. 511.

²⁴ CIH 134–135. II. Endre 1222. évi aranybullája. 7. cikkely.; Werbóczy István Hármaskönyve. Szerk.: Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1894. (a továbbiakban: Hármaskönyv) 39–41.

²⁵ Almási Tibor: Familiaritas. In: KMTL 210–212.

²⁶ Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Bp. 1900. (a továbbiakban: Karácsonyi 1900.) I. 10.

védelmező szerepkört Nyugaton a hűbériség látta el. A familiaritás alkalmas volt erre a feladatra, de nem ez jelentette az egyetlen lehetőséget. A földbirtokos a biztonságát és megélhetését a nemzeti szolidaritásra és ősi birtokaira is alapozhatta, amelyek kívül estek a familiaritás kapcsolatrendszerén. Ezzel szemben a hűbértartó és a hűbérvizony a hűbéres megélhetésének és biztonságának legfőbb, sokszor egyetlen forrása.

A hűbéri és a hazai birtoklás néhány jellemző különbsége

1. Magyarországon a király a birtokadományt nem a jövőben teljesítendő szolgáltatásokért adta, hanem a múltban végrehajtott tettek jutalmaként.²⁷ Az ilyen adománybirtokra nem is épülhetett a jövőbeli szolgálati kötelezettségeknek az a rendszere, amely a hűbértartókra volt jellemző. A familiaritásban pedig ritka volt a birtokadomány, inkább természetbeni javakkal és pénzzel jutalmazta a *dominus* a familiárisát.²⁸

2. A hazai birtokosok nem rendelkezettek szabadon az ősi birtokkal, mert a nemzetség tagjai élhettek elővásárlási jogukkal, idegennek nem lehetett a birtokot elidegeníteni.²⁹ Ezzel szemben a birtok feletti jogok egy részével a hűbériségben a hűbértartó rendelkezett, és a hűbéres rokonai ki voltak zárva. Magyarországon az apa felelősége volt, hogy sértetlenül adja át az ősi birtokot fiainak.³⁰ Ezért és a rokonok előjogai miatt nem terjedhetett el széles körben a magánföldesúri birtokadományozás gyakorlata.

3. A földbirtok öröklése Magyarországon nem jutott el a *primogenitura*ig. A földet a nemzetség osztatlanul birtokolta, amelyet később szétválása idején felosztott.³¹ A kialakuló nemesi birtokot a családfő fiai egyenlő arányban örökölték, de ha nem voltak az öröknyomnak utódai, akkor testvérei, illetve a nemzetség tagjai osztoztak a birtokon.³² A leányági öröklés is viszonylag későn, a

²⁷ Hármaskönyv 41.

²⁸ Köblös József: Familiaris. In: KMTL 210.; Almási Tibor: Familiaritas. In: Uo. 210–212.

²⁹ Karácsonyi 1900. I. 11.

³⁰ Hármaskönyv 94–95.

³¹ Waldapfel Eszter: A nemesi földbirtoklás. Századok 1936. 135–136.

³² Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Debrecen 1997. 157–158.

14. században jelent meg a fiúsítás révén.³³ A hazai birtokjog fejlődésében fel sem merült az elsőszülötti öröklés kérdése. Szent István törvényei szerint a birtokos szabadon örökíthette birtokát a családtagjaira, rokonaira.³⁴ Kálmán király törvénye a Szent István utáni birtokadományok esetében az apa fiait jelölte meg örökösnek, fiúk hiányában az örökhagyó testvérei és azok fiai következtek, de ha ilyenek nem éltek, akkor a birtok a királyra szállt.³⁵ Az 1222. évi Aranybullában II. András kiterjesztette a birtok öröklését a nemzetségre, ha nem volt fia vagy testvére az örökhagyónak.³⁶

4. Magyarországon ismeretlen volt a hűbériségnek az a gyakorlata, hogy az örökös illetéket fizessen urának, a királynak azért, hogy átvehesse birtokát.

5. Magyarországon az uralkodó nem szedett a földbirtokosoktól pénzt, mint a hűbériségben. Éppen ellenkezőleg, a hazai nemesség egyik sarkalatos joga volt az adómentesség.³⁷

6. A birtokokat Magyarországon nem terhelte írásban rögzített szolgálati kötelezettség, a nemesekre legfeljebb csak a hadviselés erkölcsi és törvényi kötelezettsége hárult, ezért nem is tartoztak olyan szolgálattal, amelynek az elmulasztása miatt fizetniük kellett volna.³⁸

A magánbíráskodás, a gyámság és a kiházasítás joga

1. Magyarországon nem alakult ki a magánbíráskodás gyakorlata, ugyanis elvileg mindenki a királytól kapta a birtokát,³⁹ ő volt a birtokosok ura és bírása.⁴⁰ A vármegyék eladományozását az Aranybulla kifejezetten tiltotta.⁴¹ A tartományurak és a familiák élén álló *dominusok* igazságszolgáltatási törekvése a kialakuló

³³ Fügedi Erik: Örökösödés. In: KMTL 519–520.

³⁴ CIH 23. Szent István II. 5. fejezet.

³⁵ CIH 103. Kálmán I. 20. fejezet.

³⁶ CIH 133. II. Endre 1222. évi Aranybullája. 4. cikkely.

³⁷ A nemesi adómentességre vonatkozóan l. CIH 133. II. Endre 1222. évi aranybullája. 3. cikkely.; Engel Pál: Nemes. In: KMTL 483–484.

³⁸ Zsoldos Attila: Adomány. In: KMTL 30.; Borosy András: Hadszervezet. In: uo. 250–251.; CIH 135. II. Endre aranybullája. 7. cikkely.

³⁹ Zsoldos Attila: Adomány. In: KMTL 30.; Hármaskönyv 49. 13. cím.

⁴⁰ CIH 131–135. II. Endre 1222. évi aranybullája 1., 2., 8., 9. cikkely.

⁴¹ Uo. 139. 16. cikkely.

nemesség ellenállásába ütközött. A Zala-menti szerviensek 1232. évi oklevele a megyei birtokos nemesek kialakuló közösségének első emléke. Ezek a közösségek arra törekedtek, hogy belső ügyeikben önkormányzati és bíraskodási jogot szerezzenek.⁴²

2. A birtokos kiskorú utódainak gyámsága és az özvegy feleségről való gondoskodás, beleértve kiházasítását is, az elhalt férj rokonainak joga és feladata volt.⁴³ Ezzel szemben a hűbériségben a gyámság joga a hűbérurat illette.⁴⁴

3. Magyarországon a birtokos kiskorú utódainak kiházasítási joga és kötelessége a közeli rokonságból kikerülő gyámra hárult,⁴⁵ de a hűbériségben ez a jog is a hűbérúr volt.⁴⁶

ÖSSZEGZÉS

A hűbériség legfontosabb eleme az a nem vérségen, hanem hűségen alapuló kapcsolat, amely elég erős volt ahhoz, hogy generációkat kössön össze, a szolgálattal terhelt birtokkal és annak elsőszülötti öröklésével, a hűbérúr igazságszolgáltatási jogával, a gyámság és a kiházasítás jogaival és kötelezettségeivel együtt. Ezzel szemben Magyarországon ezeknek a jogoknak és kapcsolatoknak a jelentős része, a gyámság, a kiházasítás, a birtok feletti jogok, a személyek közötti széttéphetetlen és öröklődő összetartozás a nemzetséghez, a rokonsághoz tapadt. A nemzetségi és rokoni kötelékek olyan erősek, hogy képesek voltak meghatározni a társadalom mikroszerkezetét. Magyarországon nem létezett olyan erő, amely el tudta volna venni a gyámság, a kiházasítás jogát a rokonoktól, vagy a rokoni, édestestvéri kötődést legyűrve bevezetni az elsőszülötti öröklést. Erre a familiaritás sem tett kísérletet, inkább csak a nemzetségi struktúrához igazodva alakította ki saját kapcsolatrendszerét. Ezzel szemben a hűbériség háttérbe szorította az archaikus nemzetségi rendszert, a rokoni szolidaritást és kötelékeket, és magára vállalta azok funkcióit, a résztvevő tagok védelmét, a gyámságot, a kiházasítást, az

⁴² Engel Pál: Nemesi megye. In: KMTL 484.

⁴³ Hármaskönyv 107–108. 67. cím, 2. paragrafus.

⁴⁴ Bracton 1968. 250.

⁴⁵ Hármaskönyv 68–69. 30. cím, 6–8. paragrafus.; Uo. 107–108. 67. cím, 2. paragrafus.

⁴⁶ Bracton 1968. 256.

öröklés szabályozását, egy nem vérségen, hanem hűségen és birtokon alapuló kötelékrendszer kereteiben. A hűbériség a vérrokoni-testvéri köteleket és szolidaritást legyűrve átalakította a nyugati civilizáció társadalmainak mikroszerkezetét. Ez volt az az egyik fontos fejlődési folyamat, amely a magyarországi társadalomban nem játszódott le a 12–13. század folyamán, sőt valószínű, hogy a későbbi századokban sem.